

Harmati Gergely

A tudattalan Lévi-Strauss és Lacan tudományos strukturalizmusában

Nehéz volt nem előrelátni azt a folyamatot a nyugati gondolkodás fejlődésében, amely végül a strukturalizmus kialakulásához vezetett, vagyis ahhoz a széles körben osztott elméleti tételhez, hogy a jelenségek és események mögött rejtőző látens struktúra egyenesen az emberi szellem modellezhető tudattalan szabályaira enged következtetni. A Freud által kidolgozott elmélet a tudattalan minőségű lelki instanciákról, majd Jung analitikus pszichológiája, mely a freudi elméletet a végtelenbe nyúló egyetemes tudattalan („kollektív tudattalan”) felsőbbrendű célokságának hipotézisével fejlesztette tovább, új lehetőségeket biztosított a bölcsészettudományok számára. Ezen a talajon már nem a neurózisok okára (Freud) vagy céljára (Jung) kérdeztek rá, nem terápiákban gondolkodtak, hanem az egyetemes emberi kultúra nem tudatosult, archaikus lenyomatait kutatták a civilizációk szellemiségét vezérlő tendenciákban.

A strukturalista áramlathoz köthető gondolkodók művei elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül Freud és Jung írásait a vallásról, az emberi ösztönökben, szemléleti és magatartásformákban azonosítható archaikus predispozíciókról, illetve az életet vezérlő ősmintákról („archetípusok”). Mindazonáltal a strukturalizmus megalapítói és vezető képviselői (Lévi-Strauss, Lacan) eszmerendszerüket mégis elsősorban a nyelv új meghatározásából vezették le.¹ Jelesül abból a Saussure által felállított szabályból, amely a nyelvtudomány tárgyának tekintett nyelvezetet („le langage”) egyfelől a nyelv („la langue”) megállapodott rendszerére, másfelől a folyamatosan átalakuló beszédre („la parole”) osztja fel (SAUSSURE 1922).² Az első látásra banális distinkció valójában igen jelentős elméleti hozadékkal büszkélkedhet, hiszen a nyelvet a nyelvezet egyéntől független, homogén, társadalmi részeként definiálja: a nyelv kollektív megegyezés eredményeként létrejött konvencionális asszociációk, írásjelek összességével rögzíthető társadalmi intézmény, vagyis olyan társadalmi realitás, amelyben a jelentés és annak hangképe („image acoustique”) kölcsönösen egymásra utalt rendszert alkot, s egyedül a társadalomban nyeri el értelmét. A beszéd ezzel szemben az egyén akaratú és értelmi aktsusa; az egyén a nyelvet, pontosabban a nyelvet mint kódrendszert, saját gondolatainak kifejezésére a kódok kombinációjának kivetítésére használja fel. Mármost a strukturalizmus éppen nyelv és beszéd distinkciójából indul ki, hiszen a nyelv mély szemiológiai összefüggései és „törvényei” feltárára várnak – írja maga Saussure,³ megelőlegezve a rá hivatkozó strukturalistákat. Kétségtelenül meghatá-

¹ A strukturalizmus széles körben hatott a nyelvészetben is: a prágai iskolához tartozó Roman Jakobson és Nikolai Trubetzkoy, a francia iskolához köthető Émile Benveniste és Antoine Millet, majd az amerikai strukturalista nyelvészet kiemelkedő képviselője, Leonard Bloomfield vitték tovább a lángot.

² Magyarul SAUSSURE 1967/1997.

³ „La linguistique n'est qu'une partie de cette science générale, les lois que découvrira la sémiologie seront applicables à la linguistique, et celle-ci se trouvera ainsi rattachée à un domaine bien défini dans l'ensemble des faits humains.” (SAUSSURE 1922, 33.)

rozónak tűnhet e tekintetben következő mondata: „a nyelvi jel bizonyos mértékig független az egyéni vagy a társadalmi akaratától, [...] és nemcsak nyelvészeti problémára fogunk ezáltal rávilágítani, hanem azt gondoljuk, ha rítusokat, szokásokat stb. is jelnek tekintünk, egészen más megvilágításban tűnnek fel” (SAUSSURE 1922, 34–35). A nyelv Saussure értelmezésében a sakkhoz hasonlítható, ahol „minden elemnek az összes többi elemmel való oppozíciója által van értéke” (uo. 126). Az elemek egyidejű egyensúlyt teremtő kölcsönhatása, vagyis szinkroniája mindig egy másik szinkroniába torkollik. Diakronikus változásra egyedül a beszédben kerül sor.

A strukturalizmus Franciaországban szökik szárba. Névadója, a belga születésű Claude Lévi-Strauss (1908–) a Sorbonne filozófia szakán végez, de lemond a filozófia gyakorlásáról, mivel „a filozófia nem *ancilla scientiarum* volt, a tudományos kutatás szolgálója és segédeszköze, hanem a tudat egyfajta esztétikai önszemlélete” – írja visszaemlékezéseiben, majd így folytatja: „Láthattuk, amint századokon át egyre légiesebb és egyre vakmerőbb építményeket dolgoz ki, megoldja az egyensúly és az áthidalás problémáit, felfedezi a logika finomságait, és mindezt annál értékesebbnek tartották, minél nagyobb volt bennük a szakmai tökéletesség; [...] az igazság szeretetét a rutinos tudás helyettesítette.” (LÉVI-STRAUSS 2003, 61.) Lévi-Strauss az igazságot nem a szellemi konstrukciókban keresi, amelyek az érzékelhetőt mindenáron a racionálisba igyekeznek beilleszteni, ahol a jel már nem vonatkozik valójában semmilyen jelöltre, hanem a spekulatív metafizikai célok feladásával a társadalom mély struktúráiban, amelyeket rétegről rétegre haladva fedez fel. Elméletét konzekvensen bontja ki, és nem tántorodik el attól sem, hogy egy valóságtípust egy másikra visszavezetve tárja fel a többnyire nem nyilvánvaló, a különböző civilizációk kultúrájában archetipikus formában rejtve maradt valóságot.

Lévi-Strauss az etnográfát választja. Választásáért a *struktúrában* való hit tehető felelőssé. Ezúttal azonban nem a szó általános értelmében, hanem saját személyes beállítottságának strukturális predispozíciója értelmében: „szellememre pedig az jellemző – és ez nyilván valami kórság –, hogy nem könnyen tudom két ízben ugyanarra a tárgyra összpontosítani a figyelmemet [...] ma néha arra gondolok, hogy vajon önkéntelenül is nem amiatt a strukturális rokonság miatt vonzott-e körébe az etnográfia, amely az általa tanulmányozott civilizáció és az én gondolkodásmódom közt áll fent. [...] Az én intelligenciám olyan, mint a neolitikus emberé. Akár a bennszülöttek bozóttüzei, olykor felderítetlen földeket éget fel; talán meg is termékenyíti őket, hogy némi termést gyűjtsön be sietve, és letarolt területet hagy maga mögött.” (Uo. 62–63.) Valóban, személyes szellemi élményekre vezethető vissza hivatástudata, vagyis arra, hogy ismereteket kutatásai csak úgy tudtak nyújtani számára, ha a kiválasztott tudományos szempontok egybeestek gondolkodása sajátosságával. És ez kiemelten is strukturalista kérdés, hiszen a kérdésfeltevés pszichológiai háttere eleve meghatározza modellezhető szellemi struktúráját.

A strukturalizmus a nyelvet elemeire boncolja tehát fel, és az elemek közötti viszonyokkal foglalkozik. Saussure nyelv és beszéd megkülönböztetéséből következtet az emberi értelem fundamentális struktúráira, és azzal érvel, hogy a társadalom „*mély grammatikáját*” létrehozó (nyelvhez kötött) struktúrák tudattalanul működnek az értelemben. A strukturalista antropológia, amely az emberi szellem struktúráit vizsgálja, egyaránt támaszkodik etnológiára, etnográfira és antropológiára. Mégis önállóságot rögzítendő, megkülönbözteti az empirikus valóságot leképező „*társadalmi kapcsolatok*” és az azok modellezésére alkalmas „*társadalmi struktúrákat*”. A struktúrák alkalmasak arra, hogy különböző etnológiai kérdéseket megválaszoljanak, ezért a strukturalista antropológia nem önálló tudományterületre tart igényt, hanem sokkal

inkább az etnológia és antropológia valamennyi tematizálható problémájára alkalmazható modelleket fogalmaz meg. Lévi-Strauss a strukturalista antropológiát olyan tudományos diszciplínának tekinti, amely az *archaikus* és *tradicionális* társadalmi sajátosságok beazonosításával „*hitelességi szinteket*” állapít meg a társadalmakban, ezért vállalható *objektivitásra* törekszik, *teljeséggel* átfogja a társadalmi élet organikusán egymásba ízesülő szegmenseit, *lemodellezi* az emberi szellem strukturális referencia-rendszerét annak érdekében, hogy végső soron *egységes formára* találjon (LÉVI-STRAUSS 1958, 394–403).

E tudományos szabályokra támaszkodva fog bele Lévi-Strauss abba, hogy a primitív népek és az írás előtti kultúrák világában feltárható vallási valóságot és az emberi gondolkodás e valóság mögött megbúvó, immár autentikusságukban megerősített szerkezetét tanulmányozza. Hamar rájön, hogy az archaikus kultúra olyan szimbolikus rendszer, amely a nyugati típusú racionális gondolkodással párhuzamosan klasszifikációs, szembesítő és megkülönböztető síkokban gondolkodik, vagyis az ősi mítoszok és mondák vertikálisan vagy horizontálisan elhelyezkedő mátrixokat tartalmaznak. A mátrixok kölcsönös referencia-rendszerében az utalások egy mély és tudattalan struktúrát rajzolnak ki. A szellem architektúrájába valójában eleve bele van írva a kozmosz, ahogyan az archaikus kultúrák tagjai látják azt, ahogyan megélik azt, és ebben végeredményben jelentősen eltérnek a valóság nyugati típusú felfogásától. Nem az a célja Lévi-Straussnak, hogy megmutassa, miként gondolkodnak a „vademberek” mítoszaikban, még kevésbé az, hogy hogyan értelmezik ezeket, hanem az, hogy hogyan „gondolódznak” vagy élnek bennük a mítoszok („comment les mythes se pensent dans les hommes”). Vagyis hogy a mítoszok milyen tudattalan struktúrákat modelleznek, amelyek azután a rituális és szakrális intézmények kialakulásához vezetnek. Tézise, hogy a mítoszok nyelve egy olyan „ősvallás” kommunikációs valóságára utal, amelyben a valóság és annak grammatikai interpretációja sajátos logikán kívüli kapcsolatban van egymással. Lévi-Strauss tehát rehabilitálja a „vadember” gondolkodását. Az 1962-ből származó *Pensée sauvage* az ősi kultúrák gondolkodását egy sajátos, de következetes asszociációs és metaforikus logikára, illetve az arra épülő mágiikus és totemisztikus viselkedési mintákra mint egyfajta ősi vallás formájára vezette vissza. Brazíliában, illetve a Kis Antillákon tett utazásai során a rokonsági struktúrák által tagolt archaikus társadalom nyelvi és tágabb kommunikációs rendszerében Freud pszichoanalízisének hatására tudattalan logikai struktúrákat azonosított. A strukturalista antropológia által feltárt archaikus gondolkodási struktúrák összefoglalását az 1964-től 1971-ig megjelenő *Mythologiques* négy kötetében rögzítette.

Antropológia és szociológia a század elejétől az ötvenes évekig azt kutatták, mire való egy adott társadalmi intézmény vagy a társadalomban betöltött szerep. Funkciókban gondolkodtak, amelyeket ezek betöltenek. A társadalom úgy áll össze, mint egy test, amelynek tagjai egy inherens logika mentén ízesülnek, így jött létre a civilizáció. A kollektív funkciók (például a vallási alapon megfogalmazott credo vagy a házasságra vonatkozó szabályok) hatással vannak a társadalomra. Ennek alternatívája volt például a Lévi-Strauss által is sokat idézett amerikai Franz Boas történeti megközelítése: vagyis azt kutatni, mi hogyan jött létre hasonlítás alapon. Az alapvető kérdésekre azonban nem tudtak választ adni. Tudniillik arra, hogy azért alakulnak-e ki a társadalmi rendek, mert azok funkcionálisan a közösség, vagy inkább azért, mert a személyiség lételeméhez tartoznak. Illetve, hogy miért léteznek egyforma megoldások a különböző kultúrákban. Azért jöttek-e létre azonos megoldások, mert azok a szervezettség

alapvető feltételéhez tartoznak, vagy inkább azért, mert a humánum alapvető szükségleteit tükrözik? Lévi-Strauss a kultúrát már szimbolikus kommunikációnak tartotta, amelyben a rend nem esetleges és nem önkényes.

Saussure nyelvészete és Freud pszichoanalízisének strukturalista ötvözése során egészen más következtetésekre jutott Jacques Lacan (1901–1981), a tudományos strukturalizmus másik nagy francia képviselője. Tanítását, amelynek vezérelve a „*vissza Freudhoz*” jelszó, két jelentős tézisére alapozta: egyfelől azt állította, hogy *a tudattalan a „nyelv” mintájára strukturált*, másfelől pedig azt, hogy *a tudattalan mindig a Másik, vagyis tükörképünk elbeszélése* („discours”), *akire irányulnak vágyaink*, tárgymegszállási késztetéseink. Mivel a pszichoanalízist a nyelvészettel kapcsolta össze, úgy gondolta, a *beszéd* mint beteljesítendő adósság az a *szimbolikus rendszer*, amelyben valamennyien kifejlődünk, mégis a narratíva nagy részben tudattalan marad. Éppen ezért az analitikus kezelés célja, hogy a személy visszanyerje a „tudatos” beszéd „tudattalan”, éppen ezért hiányzó részét. Az analízis célja, hogy a beszédben megnyilvánuló tartalmak tudatosan is koherenssé és folytatólagossá váljanak.

A pszichiátria elméleti megerősítése érdekében Lacan visszatér tehát Freudhoz, az eredeti pszichoanalízis nyelvértelmezési kísérleteihez. Azonban nem a „mindennapi élet pszichopatológiáját”, az elszólások és elvételek, felejtések, fedőemlékek, szófüzécek, véletlen cselekvések és kombinált tévcselekmények pszichoanalízisét végzi el újra. A Freud által azonosított tudattalan szándék-megvalósítási kényszerét Lacan is felismeri, sőt azt a vágyelv dinamikus logikájának kifejtésekor szükségszerű elvnek tekinti, a beszéd szimbolizmusából visszakövetkeztethető mélylélektani struktúra mégis arra ösztönzi, hogy új szabályokat állítson fel.

Az első szabály a pszichoanalízis egyik legfontosabb vívmányára, a lelki instanciák dinamikus kapcsolatának hajtóerejére, vagyis a „*vágy*” definíciójára kérdez rá. Lacan mindeneelőtt pontosítani kívánta a vágy freudi fogalmát, amely az álmofejtések során az álmok modellezésében meghatározó szerephez jutott, és mint olyan a mélylélektani struktúrák legfőbb hajtóerejének bizonyult. Freud a lelki jelenségeket energiáknak tekintette, amelyek hajtóereje ösztöntörékvésekből származik. Az egymással szemben álló lelki erők (energiák) konfliktusokat, energiaösszpontosításokat eredményeznek, amelyek a személyiségfejlődés korai szakaszában a tudattalannál leváló tudatos és tudatelőttel lelki helyszíneknek a tudattalannal folytatott küzdelmében teljeseznek ki. Ez a hasadás tulajdonképpen természetszerű, hiszen Freud és követői szerint a lelki apparátus ösztöndualizmusából fakad. Nos, a vágy olyan észlelés Freud szerint, ami kielégülésre törekszik, mivel *emlékképe* van a személyiségfejlődés korai szakaszából származó kielégülés-élményről, és ez az emlékkép a szükségletek beteljesedésére irányuló inger emlékezeti nyomával asszociálódik. *A vágy tehát nem maga a „szükséglet”, hanem szükségszerű kötődés azokhoz az emléknymokhoz, amelyek a neki megfelelő tárgy vagy tárgyak megszállásával a kialakult feszültséget kielégüléssel váltják fel.* A tárgymegszállási ösztöntörékvéseket vezérlő feszültség–kielégülés dinamikus párosa rámutat a vágy beteljesülésének logikájára: a kielégülés tulajdonképpen az észlelés azonossága folytán az érzékelés hallucinatorikus reprodukciójában következik be. Igen ám, de akkor miben különbözne a szükséglet a kielégülés igényétől, ha a vágy megszállási kényszere tárgyspecifikus? – teszi fel a kérdést Lacan. Olvasatában szigorúan *meg kell különböztetni a tárgyspecifikus „szükségletet” és az általános jellegű „igényt”,* hiszen az utóbbi egyértelműen a libidóhoz, vagyis a két alapösztön közül (az erősz és a dest-

rukciós ösztön közül) az elsőhöz köthető.⁴ A vágy Lacan szerint tehát *nem is lehet más, mint a kettő különbsége*: azaz nem lehet semmilyen szükségletre visszavezetni, mivel nem valóságos tárgyhoz, hanem fantáziákhoz kapcsolódik; de nem is igény abban az értelemben, hogy a beteljesülés vágyát a Másikkal szemben akarjuk érvényesíteni, mivel megnyilvánulásával nem veszi figyelembe a Másik tudattalanját, jóllehet, mutat rá Lacan, a vágy megköveteli a másiktól, hogy az feltétlenül igényként ismerje el. Megemlíthető az a jelentékeny nézetbeli különbség is, hogy Lacan a vágy visszautasítását úgy írja le, mint ami nem integrálódik a szubjektum tudattalanjába, hanem külső jelenséggént tér vissza. Lacan szerint ez nem elfojtás – hiszen akkor a tudattalanban maradna, persze nem zárja ki annak lehetőségét –, hanem kitaszítás („forclusion”). A tudattalan jelrendszerében ennek igen komoly vonatkozásai vannak, hiszen így kitaszított szimbóluma töröltetik, amikor pedig visszatér, a valóságban tér vissza. Mivel elmaradt szükséges szimbolizálódása, ezért visszatérésekor jelentése hallucinációs természetű, vagyis a korábbi megszállás visszavonásával szintén megvont jelentés kizárási aktusa válik meghatározóvá.

A vágy dinamizmusának rögzítésével szabad út áll Lacan előtt, hogy a tudattalan struktúrájának szabályaira rámutasson a nyelv segítségével. A vágy párhuzamos fogalma tehát a fantázia, a vágyteljesítő tárgyak keresését pedig, az őket közvetítő jelekhez való viszony irányítja. A beszéd analitikus rekonstitúciója segítségével éppen e viszony mikéntjére következtethetünk. Már Freud is úgy írta le a vágyat, hogy az a tudattalan minőségű lelki instanciához tartozik (ösztön-én), amelyet a gyermekkori emlékképek mint *jelek* határozzák meg. Így válik érthetővé Lacan – e bevezetőben röviden tárgyalt – másik vezérmotívuma, a „*tükörstádium*” kora gyermekkori élményének beazonosítása, majd e jelenség eltérő feldolgozottsági szintjére utaló motívumok analitikus értelmezése a vágyteljesítő megszállások jelrendszerében (LACAN 1966, 92–100).⁵ Arról van ugyanis szó, hogy ezek a jelrendszerek a libidófejlődés Freud által nem említett momentumára engednek következtetni. Ismeretes, a libidófejlődés legelső szakasza autoerotikus, ahol a részletösztönök egyenrangúak és egymástól függetlenül törekednek saját kielégülésre, ezt váltja fel a nárcisztikus szakasz. Az autoerotizmus egyébiránt Freud szerint sohasem oldódik fel teljesen, hiszen a libidó bizonyos mennyisége mindig talál magának autoerotikus kielégülést, kitüntetetten az álmokban. A nárcisztikus szakaszt, a valódi tárgyszeretet szakasza – az Énen kívülre helyezett megszállás – követi. A pszichoanalízis számot adott arról, hogy a test feldarabolódásától („le corps morcelé”) való szorongás pszichotikus élménye elválaszthatatlanul összefügg a nárcisztikus azonosulás hiányával. A szorongási kényszer arra utal, hogy az analízisben megfigyelt személy tudattalan tárgyválasztási késztetése ahhoz a kora gyermekkori fejlődési szakaszhoz tér vissza, amikor is az autoerotizmust még nem váltotta fel a nárcizmus. A jelenség magyarázatára Lacan az autoerotikus, majd az azt követő nárcisztikus szakasz közé beemeli az ún. „*tükörstádiumot*”, amely az ember fejlődésének hatodik és tizenharmadik hónapja közé esik. A gyermek ekkor azonosul anticipált testi egységével. Az azonosulás tapasztalata, vagyis a tükörképben megjelenített alak totalitásának képzeletbeli egységesülése olyan mozzanat a lélekfejlődés törté-

⁴ Freud azt tanította az erőséről, hogy az mindig a nagyobb egység létrehozására és megőrzésére törekszik – szemben a halálösztönrel, amely a kapcsolatok lebontásán fáradozik –, éppen ezért az önfenntartás- és a fajfenntartás-ösztön ellentétpárja, illetve az önszeretet és a tárgyszeretet is ide tartoznak.

⁵ Így olvashatjuk ezt az összefüggést: „Le terme de narcissisme primaire par quoi la doctrine désigne l'investissement libidinal propre à ce moment, révèle chez ses inventeurs, au jour de notre conception, le plus profond sentiment des latences de la sémantique.” (LACAN 1966, 97.)

netében, amely az Én mint a személyiség testi egysége kifejlődéséhez vezet. Ez azt jelenti Lacan számára, hogy a tudat az „ideális-én” képével egészül ki, mint a másodlagos azonosulás kitüntetett formája. Éppen így válik érthetővé, miért nem redukálható a szubjektum – az elsődleges azonosulás szubjektuma, a tudat szubjektuma – az Énre, hiszen tükörképében képzeletbeli kapcsolatban áll az Én testi egységével. Az első Én-vázlat erősen nárcisztikus élménye mindenesetre a testi egység sikeres azonosításával függ össze. Az azonosulás tapasztalata a jubiláció élményét, azaz ujjongást von maga után. A testi egység felbomlásától szorongó Én pedig még személyisége testi egységének megteremtése előtti korba jut vissza.

Klasszikus példája ez a jelrendszer strukturális rétegződésének, amelynek szintjeit Lacan a beszédre mint a mélypszichológiai struktúrák szignifikáns megnyilvánulási közegére vezeti vissza. Még fontosabb talán az a következtetése, amely szerint a tükörstádium a Másik mint hozzám hasonló testek egysége iránt érzett vonzalom kialakulásának első és legfontosabb stádiuma. Persze ebben a korban a tárgyválasztás még saját Énünkre irányul, később azonban konfliktusoknak és ezek kivetülésének lehet a forrása. A beszédben rögzített jelek tehát a személyiségfejlődés szakaszainak igen fontos stádiumairól és azok kialakulásának egészséges vagy egészségtelen körülményeiről adnak pontos információkat. Így lehet beazonosítani a tudattalan mély struktúráit, ezek egymáshoz fűződő viszonyát.

Az ún. „tudományos strukturalizmus” két jeles képviselőjénél jól nyomon követhető a freudi mélylélektan hatása, illetve annak interpretációja Saussure nyelvelméleti téziseinek fényében. Elmondhatjuk tehát, hogy a tudattalan lelki instancia azonosítása és hatásmechanizmusának értelmezése a strukturalista antropológia és a strukturalista analízis területén a nyelv és a tudat kapcsolatát a tudattalan függvényében tárgyalja. Mindazonáltal nem kizárólag ösztönképveletekről, gyermekkori élményekről, korábbi generációktól átörökölt filogenetikai tartalomról, a tárgyválasztást megelőző elsődleges folyamatról, a cenzúrát megkerülni kívánó kompromisszumképződményekről számolnak be, hanem inkább a tudattalan hatásmechanizmusának szabályszerűségeit kívánják feltárni. Struktúrákat azonosítanak be, amelyek mind az archaikus, mind a modernkor emberének kultúráját létrehozták, és mindenkor meghatározzák. Olyan szabályszerűségek ezek, amelyek tudattalan kompromisszumok formájában gyakorolnak hatást a tudatra.

IRODALOM

LACAN, Jacques 1966. Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique. In *Écrits I.* (első előadás: 1936, második előadás: 1949). Paris: Les Editions du Seuil.

LÉVI-STRAUSS, Claude 1958. *Anthropologie structurale*. Paris: Plon.

LÉVI-STRAUSS, Claude 2003. *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa.

SAUSSURE, Ferdinand de 1922. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.

SAUSSURE, Ferdinand de 1967/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.